

Tanulmány

Görözdi Judit¹

ÁTSTRUKTULÁLT TÖRTÉNELEM

Kortárs magyar történelmi regények strukturális vonatkozásairól értekezve elengedhetetlen rövid kitérővel kezdenem. Az elmúlt évtizedekben maga a történetírás is szembesült azzal, hogy a történelmi események nyelvi és szövegi megformálása apriori és a jelentést is érintő meghatározottságokat hordoz.² A történetírás egyébként ugyanazon gyökerekből ered, mint a történelmi regény, diskurzusuk csupán a 19. század elején különült el, a történetírás egy „objektív” tudományos diszciplína irányában fejlődött, irodalmi jegyei újra a 20. század utolsó negyedében, a narratív fordulat nyomán kerültek előtérbe. Barthes például rámutatott arra, hogy a történeti diskurzus nyelvi, illetve szövegi-strukturális adottságai megelőlegezik a történetírás ideológiai és imaginárius jellegét, amennyiben megadják a történelmi tények jelenítésének kereteit.³ Mások azt elemezték (pl. Ricœur, Gossman), hogy a historiográfiai szövegek retorikai pozicionáltságának vannak következményei az értelmezésre vonatkozóan is.⁴ A historiográfiai elbeszélésnek a történelmi tudat gondolati műveleteként való felfogása indította el a történeti szövegek narratív vizsgálatát, a történetfilozófus Hayden White a narratívát egyenesen *univerzális metakódnak* tartja, amely jelentés-strukturálával látja el az emberi tapasztalatot.⁵ A narratíva White elméletében a történeti reprezentáció formája, amelyben a tények „cselekményesítés” (*emplotment*) révén meghatározott cselekményszerkezetek alkotórészeiként kódolódnak. Ezt a kódolást egyben olyan módnak tartja, amelyet a múlt értelmezésére a kultúra közvetít, illetve kínál fel az egyén vagy a csoport számára.⁶

Ezek az elméleti megfontolások a történelmi referenciával szemben (avagy mellett) a historiográfiai szöveg narratív jegyeit húzták alá és elemzték (pl. a kiválasztott

¹ A szerző a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézetének munkatársa.

² Vö. KISANTAL Tamás, szerk., *Tudomány és művészet között* (Budapest: L'Harmattan–Atelier, 2003); KISANTAL Tamás, *Elbeszélés, kultúra, történelem* (Budapest: Kijárat Kiadó, 2009); GYÁNI Gábor, *A történelem mint emlék(mű)* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2016).

³ Roland BARTHES, „A történelem diskurzusa”, in KISANTAL T., szerk., *Tudomány...*, 87–98.

⁴ Paul RICŒUR, „Történelem és retorika”, in *Narratívák 4. A történelem poétikája*, szerk. THOMKA Beáta, 11–23 (Budapest: Kijárat Kiadó, 2000); Lionel GOSSMAN, „Történetírás és irodalom”, in KISANTAL T., szerk., *Tudomány...*, 133–168.

⁵ Hayden WHITE, „A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében”, in Hayden WHITE, *A történelem terhe* (Budapest: Kijárat Kiadó, 1997), 103–104.

⁶ Hayden WHITE, „A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás”, in Hayden WHITE, *A történelem terhe*, 68–102.

epizódokból egybefűzött fabula, az elbeszélői időperspektíva, a fokalizáció, a kauzális összefüggések megalkotottságának a kérdését stb.), a történettudomány irodalmi hagyományát hangsúlyozták (újra).⁷ A narratív megalkotottság kérdése a kortárs, illetve posztmodern irodalom felől is a figyelem középpontjába került, és a történeti narrációban olyan poétikai-strukturális-beszédmódbeli kísérleteket eredményezett, amelyek ennek a megalkotottságnak a visszavonására, destruálására töreksenek – ugyanazzal a céllal: hogy érzékeltessék történelemképünk kiszolgáltatottságát az elbeszélésnek. Mindkét esetben lényegi problémáról van szó: arról, miképpen képzelet el a történettudományi, illetve az irodalmi szöveg a történelmet mint olyat, vagyis a kérdés metatörténelmi jellegű.

Tulajdonképpen minden irodalmi mű, így a történelmi regény is (akár reflektálja ezt, akár nem) valamiként tárja elénk a világot/ a történelmet, azaz modellezi. A posztmodern poetikáját elemezve Linda Hutcheon állapítja meg, hogy a posztmodern sajátossága, hogy ezt a modellt problematizálja:

„Amit a posztmodern írásmód a történelemről és az irodalomról megtanított a számunkra, az az, hogy a történelem is, és a fikció is diskurzusok, hogy mindkettő jelentésképző rendszert hoz létre, amely alapján elgondoljuk a múltat (»formaalakítás, imaginációs szervezés«). Más szóval a jelentés és a forma nem az eseményekben adott, hanem a struktúrában, amely ezeket a múltbeli »eseményeket« jelenbeli történelmi tényekké teszi. Ez nem valamiféle »igazság előli becstelen mentsvárat« jelent, hanem az emberi konstrukciók jelentésadó szerepének a vállalását.”⁸

A Hutcheon által bevezetett *historiográfiai metafikció* kifejezés is azt a sajátosságot hangsúlyozza, hogy a történelmi regény posztmodern változata láthatóvá teszi a történelemre vonatkozó elképzelésünket, annak diszkurzív, ideológiai, identitásképző összefüggéseit, felmutatja tehát azt a modellt, amely egyébként valamennyi történelemről szóló elbeszélésnek a háttérében jelen van. Sőt némely szövegnek (ilyennek tartom pl. Esterházy Péter *Egyszerű történet vessző száz oldal – kardozös változat*

⁷ Vö. Jörn RÜSEN, „A történelem retorikája”, in *Narratívák 3. A kultúra narratívái*, szerk. Thomka Beáta, 39–50 (Budapest: Kijarat Kiadó, 1999); L. GOSSMAN, „Történetírás...”, 133–168.

⁸ „What the postmodern writing of both history and literature has taught us is that both history and fiction are discourses, that both constitute systems of signification by which we make sense of the past (»exertions of the shaping, ordering imagination«). In other words, the meaning and shape are not *in the events*, but *in the system* which make those past »events« into present historical »facts«. This is not a »dishonest refuge from truth« but an acknowledgement of the meaning-making function of human constructs.” – Linda HUTCHEON, *A Poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction* (New York–London: Routledge, 1995), 89.

című regényét⁹) ez a modell, azaz történelempünk és vonatkozásai a tulajdonképpeni tárgya.

A továbbiakban azt szándékozom áttekinteni, miként tükröződnek a történelem és narratíva kapcsolatát firtató diskurzus felvetései (a történelmi referencia/objektivitás, a kauzalitás kérdései, a fokolizáció ideológiai/kollektívidentitás-képző összetevői, a múlt rekonstrukciójának az emlékezésen alapuló módozatai stb.) a kortárs magyar történelmi regények strukturális megoldásaiban. Négy megközelítési módot tekintek át¹⁰, miközben történelmi regénynek tekintem mindazokat a – nem feltétlenül tiszta műfajú – szövegeket, amelyek állításokat tesznek múltértelmezésünk, történelem-felfogásunk tekintetében, amelyek tehát metatörténelmi vonatkozásokkal bírnak.

A történelmi emlékezet dekonstrukciója

A történelmi regénynek sok definíciója van, s a különböző meghatározások a történetiség és irodalom kapcsolatának más-más összefüggését hangsúlyozzák. A nemzeti identitásformálás ideológiai funkciója a magyar irodalomtörténetben a műfaj kialakulásának a kezdetétől jelen volt.¹¹ Ahogy Bényei Tamás fogalmaz: „Ha a regény kulturális munkája az egyén és a közösség közötti közvetítés, akkor a történelmi regényé az egyéni identitás és a kollektív emlékezet közötti közvetítés [...], vagyis a referenciális/ábrázoló funkciót kezdettől fogva erős performatív funkció egészítette ki, a közösség »életre mesélésének« a feladata.”¹² A performativitás összefügg a történelmi regény idő-kérdéseivel is, hiszen a történelmi időt ugyanúgy nem lehet objektiválni az írásban, ahogy a történelmi eseményt sem. A múltrol szóló szövegek mindig valamilyen időstruktúrával dolgoznak a temporális tapasztalat modulusai alapján (ir-

⁹ L. GÖRÖZDI Judit, „Történelmi persziflázs”, in *Hungarobohemica Pragensia. Studie k 60. narozeninám Evžena Gála / Tanulmányok Gál Jenő 60. születésnapjára*, szerk. Jiří JANUŠKA és Tamás BERKES (Praha: Varia, 2017), 176–183.

¹⁰ Ebben a dolgozatban azokat a kutatásokat összegzem, amelyeket részletesen, egy-egy könyvre/ aspektusra vonatkozóan az alábbi tanulmányokban fejtettem ki: GÖRÖZDI Judit, „Dejinnost v románoch Pétera Esterházyho”, *World Literature Studies* 6 (23), 2. sz. (2014): 36–52; GÖRÖZDI Judit, „Történetiség és emlékezet Esterházy Harmóniájában”, *Magyar Lettre Internationale* 34, 94. sz. (2014): 67–69; GÖRÖZDI Judit, „Mágia historickéj narácie”, *World Literature Studies* 8, 2. sz. (2016): 50–63; GÖRÖZDI Judit, „Obraz, naratív, dejiny v románe Pála Závadu Prirodzené svetlo”, *Slovenská literatúra* 64, 6. sz. (2017): 432–444.; GÖRÖZDI Judit, „The body of history – on *Parallel Stories*, the novel by Péter Nádas”, *Hungarian Studies* 32, 1. sz. (2018): 91–100.

¹¹ Vö. HITES Sándor, „Politika, poétika, tudományosság: a történelmi regény mibenlétéről”, *Tiszatáj* 59, 3. sz. (2005): 76–86. A jelenség nem elszigetelt, a többi közép-kelet-európai irodalomra is érvényes: vö. pl. BOJTÁR Andre, „*Hazát és népet álmodánk*” (Budapest: Typotex, 2008); René BÍLIK, *Historický žánr v slovenskej próze* (Bratislava: Kalligram Kiadó, 2008).

¹² BÉNYEI Tamás, „Történelem és emlékezés a kortárs történelmi regényekben”, *Alföld* 56, 3. sz. (2005): 38.

reverzibilitás, ismétlés, egyidejűsítés),¹³ ami nem független az elbeszélői helyzettől és perspektívától (az elbeszélés fokalizációjától). A konkrét irodalmi művek a történelmi történet beágyazottságát az elbeszélés perspektívájának időstruktúrájában aztán különbözőképpen jelenítik meg: elfedik vagy felmutatják. A realista diskurzus például – az objektív hatás érdekében – igyekszik felszámolni a narráció szubjektív jegyeit, a kortárs történelmi regények pedig ellenkezőleg, kiemelik az emlékezés/felidézés személyes elbeszélőhöz kötött, pszichológiai tartalmakat is hordozó és a narratíva időstruktúráját is szervező jellegét, amely jelenséget Bényei Tamás a múlthoz fűződő viszony kulturális változásával magyaráz.¹⁴ A hangsúly a múlt rekonstrukciójáról az identitás konstruálásának irányában tolódott el. A történelmi elbeszélés és a kollektív identitás viszonyával az utóbbi évtizedekben a szociálpszichológia is foglalkozott, a csoport emlékezetének és identitásának a kapcsolata került a középpontba: „A történelem olyan elbeszéléseket nyújt a számunkra, amelyekből kiderül, hogy kik vagyunk, honnan jöttünk, és merre kell mennünk. Ezek az elbeszélések meghatároznak egy pályát, amelyre ráépül a csoport identitása [...]”.¹⁵ A magyar összefüggéseket László János szociálpszichológus vizsgálta *Történelemtörténetek* című könyvében (amely többek között történelmi regényeket is elemez), arra is kitért, hogy a narratív elrendezés mikéntje egyben a múlt eseményeinek strukturális feldolgozási módját is közvetíti a csoportnak (pl. nemzetnek), a referenciális vonatkozásoktól függetlenül ilyen értelemben bírhatnak jelentőséggel a fikciós történelmi narratívák.

Választott példám, Esterházy Péter *Harmonia caelestise* megközelítesem szerint a történelmi emlékezet természetét és összetevőit, továbbá a történelemhez és a személyes átéléshez fűződő kapcsolatát boncolja, s egyben szedi szét. A *Számozott mondatok az Esterházy család életéből* címet viselő *Első* könyv a – szélesen értett – család/dinasztia távoli múltjának anyagát dolgozza fel, amely egybevág a Jan Assmann által a kollektív emlékezet típusaként leírt, a csoport önidentifikációjának kódjait is tartalmazó *kulturális emlékezettel*: a *kulturális emlékezet* megalapozó jellegű, a múlt szilárd pontjaira vonatkozik, amelyek benne szimbolikus alakzatokká olvadnak. „[A] kulturális emlékezet a tényszerű múltat emlékezetes múlttá s így mítosszá alakítja. [...] A történelem az emlékezés által válik mítosszá. Nem elvalótlanodik, hanem épp ellenkezőleg, így válik csak valósággá, lankadatlan normatív és formatív erővé.”¹⁶ Esterházy Péter szövege nem vesz részt a mítoszképzésben, azonban olyan anyaggal dolgozik, amely az assmanni terminológia alapján mitikusnak tekinthető. A narratív kategóriák (pl. temporalitás, kauzalitás) kiüresítése/ destrukciója révén fogja vissza az elbeszélés fabuláló szerepét: a szöveg különféle epizódokból áll, amelyek

¹³ Reinhardt KOSELLECK, „Történelem, történetek és formális időstruktúrák”, in *Narratívák 4*, szerk. THOMKA B., 25–35.

¹⁴ BÉNYEI T., „Történelem...”, 44.

¹⁵ J. H. Liu és D. J. Hilton megállapítását idézi: LÁSZLÓ János, *Történelemtörténetek. Bevezetés a narratív szociálpszichológiába* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012), 96.

¹⁶ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, ford. HIDAS Zoltán (Budapest: Atlantisz, 2004), 53.

asszociatíván vagy motivikusan rendeződnek a család, hazaszeretet, hősiesség stb. fogalmai köré. Az epizódokat egy imaginárius édesapa alakja köti össze, aki a „nagy” történelemhez való hozzáférés személyes jellegét is biztosítja. A hangsúly nem az Esterházy-dinasztia történelmi személyiségeihez fűződő „jelentős” eseményeken van, sem a hősi tetteken, hanem a lehetséges történelmi magatartások sokféleségének a felmutatásán (az elbeszélő pl. folyamatosan váltogatja a családi identifikációs szemszöveget az akár összeegyeztethetetlen pozíciók között, mint amilyen a labanc, illetve kuruc, az aktív hatalmi, illetve áldozati stb.) A múlt megjelenítésének családi-dinasztikus kerete fokozatosan távolodik, amikor a narrátor idegen helyzetekbe is behelyettesíti az édesapát (pl. a 215. számozott mondatban egy holokauszt-túlélővel azonosítja), majd jelentőségét veszti, amikor az apa szerepében átvett irodalmi szereplők tűnnek fel az intertextuális szövegátvételek nyomán. A történelemhez kötődő személyes viszony azonban változatlanul fennmarad.

A szövegben a kulturális emlékezetet képező történelmi anyag olyan módon kerül feldolgozásra, ami ellentmond a kulturális emlékezet konstitutív tulajdonságainak. A kulturális emlékezet ugyanis a történelmi anyag szilárd jelentéseinek kialakításán és átvitelén fáradozik, jelentéssel látja el a történelmet, Assmann szerint a csoport csak ily módon: a kidolgozott és állandósult jelentés által tudja emlékezetben tartani a múlt eseményeit.¹⁷ Esterházy Péter szövege azonban az állandósult jelentések ellenében hat, a szemiotizálás tartalmi összetevőit és alakító műveleteit veszi célba. Tipikus dekonstrukciós eljárása a *szétírás*, amit jól illusztrál az Esterházyak *megalapozó történetének* (Assmann terminusa) számító vezekényi csata regénybeli feldolgozása. Az 1652-ben lezajlott, négy Esterházy-ifjú vesztét okozó csata a törökkel a család heroikus áldozatát példázza a haza oltárán, ilyen értelemben kódolódtott (a jelentésadás tudatos műveleteivel is megtámogatva) a kulturális emlékezetben.¹⁸ A történetet a szerző kiemeli eredeti konnotációs összefüggéseiből, ironikusan újrameséli, majd saját szövegvilága jelentésszövetébe helyezi.

A szöveg egy következő jellegzetes eljárása az átírás, amely a kulturális emlékezetben hagyományozott történelem megkérdőjelezésére, újraértelmezésére vonatkozik. A narráció gyakran hivatkozik történelmi referenciákra, magukat az eseményeket azonban nem tárgyalja, csupán felidézi, de olyan szemszögből, amely nem feltétlenül egyezik a nemzeti történelem aspektusaival (pl. a Rákóczi-szabadságharcról jórészt a bukásával kapcsolatban szól). A történelmi diskurzus szövegi-strukturális, narratív, sőt ideológiai adottságait a regény a 10. számozott mondatban tematizálja, amelyben az elbeszélő a család genealógiáját tartalmazó *Trophæum Nobilissimæ ac Antiquissimæ Domus Estorasiæ* (1700, Esterházy Pál szerkesztésében) című fóliót mutatja be. A nemzetségtörténet forrása helyett a regényben az efféle dokumentumok és a bennük foglalt „valóság” gyanús legitimizációs természetére mutató ironikus példává lesz.

¹⁷ Uo., 77.

¹⁸ Elemzését l. GÖRÖZDI J., „Történetiség...”, 67–68.

A történeti dokumentumok kétes referenciaértéke a másik oldalon tágitja, mi fogható fel a történeti referencia forrásának: a regényben a történettudomány által is használt műfajok mellett (naplók, levelezések) közéjük sorolódnak az anekdoták, legendák, sőt a magyar és a világirodalom alkotásai is. A különböző művekből származó vendégszövegek Esterházy Péter regényében elbizonytalanítják, ellenpontozzák, parodizálják azt a családi vonatkozású referencialitást, amely a történelemhez való hozzáférés/viszony személyes csatornáját jelenti. Ami azzal is összefügg, hogy a regénynek elsősorban nem is a „valóságos” történelem a tárgya, hanem az a szövegörökség, amely a történelmet már valamiképpen megragadta. A *Harmonia caelestis* intertextualitása a szövegek emlékezetével való munkaként is felfogható, amely a kulturális (szöveg)örökséggel való bánásmódot is kifejezi: átírja, szétírja vagy kitörli – ahogy azt Renate Lachman intertextualitás-elmélete fogja fel. Esterházy szövegének az esetében az átírás vagy szétírás egy következő stratégiájáról van szó, egyfajta kérdésfelvetésről, amely a textuálisan, illetve tapasztalati úton elsajátított múlt határvonalát firtatja.

A regény *Egy Esterházy család vallomásai* című *Második könyve* egy viszonylag koherens történetet beszél el az Esterházyak „rangtól és módtól” való megfosztásáról a kommunista totalitarizmus idején a tönkretett arisztokrácia, tehát azon társadalmi réteg szemszögéből, amelyet a hatalom marginalizált és a korszak hivatalos történelmi narratívájának a konstruálása során ignorált. Az (ön)életrajzi modalitásban előadott anyag Assmann *kommunikatív emlékezet* kategóriájának feleltethető meg, hiszen a megtapasztalt (közel)múlt közvetlen kommunikációban közvetített élményanyagára vonatkozik, amely még nem esett át a kollektív kódolás folyamatán. Szerepe a közösségileg formálódó, tehát szimbolikus alakzatokká még nem alvadt történelemnarratíva rekonstruálásában érezhető.

A *Harmonia caelestis* szövegvilága új jelentéseket létrehozó s azokat új kapcsolatrendszerbe állító struktúraként a múlt eseményeinek felidézésére új szemiotizációs keretet kínál fel, amely minimálisan is a kulturális emlékezeti hagyomány automatizmusainak a megakasztását, tudatosítását szolgálja.

A referenciális és kauzális kapcsolat kisiklatása a mágikus realista írásmódban

Az ezredforduló környékén több olyan, a történelmi időkben játszódó regény jelent meg, amit a kritika áltörténelmi regényként fogadott a műfaji elvárások csupán részbeni kielégítése okán, hiszen nem „igazi” történelmi eseményeket tárgyaltak, vagy ha mégis, talán az elbeszélés tűnt álságosnak, művinek, irodalminak – mint látjuk a megnevezés meglehetősen pontatlan. E regények egy része (Háy János *Dzsigerdilen*; Láng Zsolt *Bestiárium Transylvániae*; Márton László *Jacob Wünschwitz igaz története*, *Testvériség*; Darvasi László *A könnyymutatványosok legendája* és a többi regénye) a műfaji normát nem a posztmodernre jellemző destruktív eljárásokkal kezdte ki, hanem a valóságyszerűség túlburjánzásával, mágikus realista kódok alapján: a történet

kauzális összefüggéseit a transzcendens/csodás/mágikus elemek beiktatása lehetetleníti el; az idő és a tér kategóriája felbomlik, illetve a mágikus rendnek rendelődik alá (ahogy pl. Darvasi könnymutatványosai hágják át az időbeli és földrajzi távolságokat felbukkanván a törökkori Közép-Európa bármely eseményében); az elbeszélés logikáját a folytonos metaforikus áttételek lehetetlenítik el, amelyek – Bényei Tamás kifejezésével – *kettős zsúfoltságot* eredményeznek,¹⁹ a jelentés szórását.

A világ- avagy történelemértelmezés nézőponthoz kötöttségét, a nyelvek, szokások, kulturális és világnézeti kódok sokaságát továbbá a szövegek multikulturális/multiethnikus rétege hangsúlyozza, ez valamennyi hivatkozott regény fontos jegye, ami itt ideológiai vonatkozásokkal is bír, hiszen a történelmi regény műfaja a nemzeti ideológiák kibontakozásával izmosodott meg és rögzült: a nemzeti történelmi tudat formálásához kötődik, fontos irodalmi megvalósulása a „nagy nemzeti történelmi elbeszélésnek” mint olyannak. A multikulturalitás/multiethnikusság a nemzetiként hagyományozott történelmi narratívának tart ellen, gondoljunk például a (fiktív) cigány mitológiai fejezetekre a *Virágzabálók*ban vagy a *Testvériség*ben.

A mitológiai vonatkozás a mágikus realista írásmódot alkalmazó regényekben azonban több szempontból is hangsúlyos. Ha a *Harmonia caelestis* esetében a mítosz, valamint a mítoszképző műveletek lecsupaszításáról és felfedéséről beszéltünk, itt fordítva: a fiktív történelmi narratíva mitologizáló eljárásaira kell felfigyelnünk. A dél-amerikai mágikus realista írásmódnak a közép-európai irodalmi alkalmazhatóságáról, inspiratív voltáról értekező, sőt azzal kísérletező Mészöly Miklós épp a „mitológiai hatást”, azaz a történet archaikus szerepének az újrafogalmazását tartja lényeginek, mint írja: „Párája, vize is van a nyersanyagoknak, másrészt értenek hozzá, hogy a tényekből, történésekből felszabaduljon a mitológia: vagyis a lélegző elementaritás.”²⁰ Mészöly mágikus realista és pannon mitológiai textuális kísérleteire köt Darvasi László *A könnymutatványosok legendája* című regénye, amelyben a kritika – nem alaptalanul – Mészöly *Anno* címmel tervezett (de nem megvalósított) pannon történelmi tablójának a megvalósulását is látja.²¹

A regény a török hódoltság időszakát tematizálja Buda 1541-es elfoglalásától 1686-os felszabadulásáig, a cselekményt mégsem a történelmi események mozgatják (hiába nyújt a szöveg pontos, gyakran fontos katonai történésekkel összefüggő földrajzi és időtámpontokat), hanem öt, Közép-Európán keresztül-kasul utazó fura mutatványos. Titokzatos megjelenésük köti össze a különböző történeteket, a regény-történet ezekből az epizódokból épül fel, s noha az epizódok önmagukban kereknek,

¹⁹ „... az egyébként is telített történet-kódra még ráhelyeződik egy, a regényvilágnak lehetőleg minden elemét metaforikusan egymáshoz rendelni vágyó figuratív logika.” BÉNYEI Tamás, *Apokrif iratok* (Debrecen: Kossuth Kiadó, 1997), 88.

²⁰ MÉSZÖLY Miklós, „Esély és handicap az irodalomban – közép-európai szemmel”, in MÉSZÖLY Miklós, *A pille magánya* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 1989), 60.

²¹ L. TAKÁTS József, „A világ visszavarázsosítása. Darvasi László: *Virágzabálók*”, *Jelenkor* 53, 5. sz. (2010): 547–554; BENGI László, „A szomorúság (regényének) áradása”, *Alföld* 50, 11. sz. (1999): 86–100.

a „történetegész” töredékes. A kis- és nagyepikai kompozíciós eljárások kombinálása adja azt a különös feszültséget, amely az olvasót a túltengő cselekményesség és történetyszerűség közepette a regénytörténet kutatására kényszeríti, többek között a történelmi regénytörténet, a történelmi elbeszélés és a történelem kapcsolatának az újragondolására. „[A] história soha nem az, aminek valójában látszik”²² – veti fel a problémát az elbeszélő a narratíva elején, majd tartja fenn a történelmi események hagyományos (a történelmi elbeszélés tradícióját idéző) leírásának, a fikciós világ történelmi történeteteinek és a história természetét firtató (történelemfilozófiai) reflexióknak az ismétlődő ütköztetésével.

„Ebben az országban minden régtől van, és minden rosszul is van. A szokást alázatnak, a forradalmat ábrándok báljának, az örömnünpet részeg dínom-dánomnak nevezik. [...] Gyakran eltéved a szél, s amikor előkerül végre, annyi a büntudata csak, hogy a történelmi port a szemünkbe fújja. [...] Ezen a földön minden mindennel összeér, s ha úgy tetszik, van a miérteknek magyarázata, az inkább csak historikus tudóskodás vagy poétai szentiment. [...] Ezen a földön nem a dolgok miértje az érdekes, hanem a lehetséges, ami viszont sohasem teljesedik be.”²³

A Darvasi-féle történelem irracionális, saját (metafizikus, de nem teleologikus) törvényszerűségek működtetik, a politikai-gazdasági-hatalmi-állami érdekek perifériáján játszódik, azaz kívül mindazon, amit a történettudomány tart történelemnek, hordozói egyszerű mutatóványosok, a társadalom kitaszítottjai. Ez a felfogás egyfajta nem hitelesnek tartott, *apokrif* nézőpontot közvetít. A kifejezést, amelyet Bényei Tamás is használ a mágikus realizmust feldolgozó munkájában, Brian McHale vezette be a posztmodern történelmi regényre:

„Az apokrif történelem ellentmond a hivatalos verzióknak, vagy a történelmi feljegyzés helyettesítése révén, vagy annak felidézése révén, amit elfelejtettek, illetve elnyomtak, esetleg a hivatalos történelem mint olyan teljes elutasítása által. [...] Következésképpen a múlt történéseinek hivatalosan elfogadott változata mellé a világ egy másfajta, gyakran radikálisan eltérő verziója kerül.”²⁴

²² DARVASI László, *A könnymutatóványosok legendája* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 1999), 14.

²³ Uo., 229–230.

²⁴ „Apocryphal history contradicts the official version in one of two ways: either it *supplements* the historical record, claiming to restore what has been lost or suppressed; or it *displaces* official history altogether. [...] the effect is to juxtapose the officially-accepted version of what happened and the way things were, with another, often radically dissimilar version of the world.” – BRIAN MCHALE, *Postmodernist Fiction* (London: Methuen, 1987), 90.

Az *apokrif történelem* kifejezést *A könnyemutatványosok legendájával* kapcsolatban azért is tartom találónak, mert rávilágít a szenttel való összefüggésre, a mágikus realista szövegek egyik jellemző jegyére, amely Darvasinál a szent/profán inverziójában, illetve a mitologizálásban ragadható meg. A könyv címében is hangsúlyozott műfaji utalás működésbe hozza a műfaj legerjedtebb, középkori verziójának (szentek élete) az elvárásrendszerét is (stabil értékstruktúra, fejlődéselv, transzcendens konnotációk), ami a szövegben inverzióként valósul meg. A regény profanizálja a legendát ezen elvárásrendszer mentén, egy következő lépésben azonban a legkülönbözőbb eljárásokat mozgósítja, hogy a könnyemutatványosokról szóló profán legendát „szentesítse”, transzcendens tartalommal lássa el: pl. értelmezési analógiaként jelentkezik a szövegben egy iszlám és egy haszid betétlegenda²⁵, amely a világ folyását negyven, illetve harminchat (közönséges) igaz ember tevékenységétől teszi függővé. Ez világnézeti állásfoglalást is jelent, egy sajátos mitológiát, amely szerint a világ sorsa – így a történelem menete is – őt, a racionalizált és hierarchizált érték- és fejlődéskategóriáinkból kirekesztett, nevetséges figurától függ, ami szemben áll a történelmi regény hagyományának kauzális fejlődéselvű, illetve hőscentrikus történelemábrázolásával.

A mágikus realista írásmódról szóló könyvében Bényei Tamás hívja fel a figyelmet arra, hogy ezekben a szövegekben a történetmondás mágikus aktusnak számít, ami egy olyan nyelvszemlélettel van összefüggésben, amely szerint a nyelv „nem a valóságról való beszéd, hanem a valóságot befolyásolni kívánó, azt »mágikusan« alakítani vágyó cselekvés.”²⁶ *A könnyemutatványosok legendájában* az alakítás/változtatás szándéka határozottan történelemképünket, illetve a történelmi narrációt célozza. A regény a normahagyományra vonatkozó destrukción túl olyan struktúrát és elbeszélésmódot kínál, amely alapján valamiféle történelemfelfogás csakis – a különböző aspektusokba, cselekményszálakba, motívumokba stb. szórt megközelítések kavalkádjából – az egyszeri egyéni olvasói értelmezésben tud érvényesen megszületni.

Márton László a *Kitaposott zsákutca* című esszéjében Háy János és Láng Zsolt regényei kapcsán a történelmi, nyelvi és elbeszélői hagyomány szétszedéséről és újbóli összerakásáról beszél,²⁷ de észrevételei Darvasi (később megjelent) történelmi tárgyú regényeire is állnak, sőt saját (szintén később kiadott) *Testvériség* című regénytrilógiája mintha az esszében felvetett kérdések szépirodalmi megvalósítását adná. Úgy gondolom, a mágikus realista írásmód a történelmi narráció és a történelmi regény egy olyan aktuális műfajváltozatának a létrehozásához nyújtott nemcsak ösztönzést, hanem a szövegszervező eljárások széles repertoárját, amely a história elméleti problematikáját is tekintetbe veszi – és amely a mágikus realistanak nevezett világirodalmi műveken kívül – ahogy arra Márton Lászlón kívül Papp Ágnes Klára vagy Szilasi

²⁵ Vö: SZOLLÁTH Dávid, „Korlátozott mágia”, *Műút* 62, 59. sz. (2017), hozzáférés: 2017.04.21, <http://www.muut.hu/?p=24726>

²⁶ BÉNYEI T., *Apokrif*, 102.

²⁷ MÁRTON László, „A kitaposott zsákutca, avagy a történelem a történetekben” in *Az áhitatos embergép* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 1999), 235–266.

László is rámutatott²⁸ – a magyar elbeszélőtradícióból is táplálkozik, de a történelmi regény hazai hagyományát alaposan átstrukturálja.

*A múlthoz való hozzáférés bizonytalanságát megjelenítő kompozíció
(mediális átlépések)*

A történelmi források megbízhatóságának kérdéseivel, a múlthoz való hozzáférés relatív voltával a történettudomány is foglalkozott, ennek egyik sarkalatos pontja éppen a narrativizálás problémaköre. Ismert munka a történész Natalie Zemon Davis *Martin Guerre visszatérése* című könyve, hazai vonatkozásban pl. Gyáni Gábor publikációi tárgyalják. Szinte nincs kortárs történelmi regény, amely ne érintené, itt most példának Závada Pál *Természetes fény* című történelmi regényét hozom, amely központivá teszi a kérdést. A regény a multikulturális és multietnikumú nagyközség, a Tótkomlóst sokban idéző T. második világháború előtti, alatti, utáni életét, az ottaniak szerteágazó sorsát tárja fel – pontosabban szólva: igyekszik rekonstruálni. A rekonstrukció részben az események szereplőinek korabeli (naplók, levelek), illetve visszatekintő, *oral history* típusú elbeszélése, részben fényképek által történik, de a szövegegész nem nélkülözi a történelmi narratívát szerkesztő narrátor szempontjait sem, sőt azt a narrátori tekintetet sem, amit a kollektív emlékezet vet a történelmi anyagra.

Závada fikciója a dokumentumok csúsztató/kitakaró/elfedő mivoltának a kérdését veti fel, amit a mikrotörténelem vagy a tényirodalom forrásául is szolgáló személyes korabeli megnyilatkozások (pl. naplók, levelek, fotográfiák) vonatkozásában vizsgál. A forrásdokumentum hitelességének a kérdése a történelmi *tapasztalattérrel* függ össze. Reinhart Koselleck nevezi így a történelmi tudat dialektikáját feldolgozó koncepciójában²⁹ a múlt örökségét, amit Történelemmé az *elváráshorizonttal* (vagyis a jövőt anticipáló felfogással) való kölcsönhatása formál. Koselleck sem tiszta kategóriaként gondolja el a tapasztalatteret, hiszen az elváráshorizont valamilyen mértékben a múlt eseményeinek minden *feldolgozásában* megbújik, különböző motivációk vagy ideológiai hatások állhatnak a háttérben, de a feldolgozás elkerülhetetlen része. Závada regénye arra világít rá, a tapasztalattérnek az elváráshorizonthoz idomulása miképpen működik már a legközvetlenebbnek számító tapasztalat (a történelmi eseményekben való részvétel) legautentikusabbnak tűnő forrásaiban is (a fotón, naplóban, visszaemlékezésben).

²⁸ Vö. PAPP Ágnes Klára, „A mágikus realista anekdota”, in *A perifériáról a centrum* 3, szerk. V. GILBERT Edit, 264–265 (Pécs: Pro Pannonia–Pécsi Tudományegyetem, 2006); SZILASI László, „Minden, amit külön dobtam”, *Holmi* 11, 12. sz. (1999): 1579.

²⁹ Reinhart KOSELLECK, *Elmúlt jövő. A történelmi idők szémantikája*, ford. HIDAS Zoltán és SZABÓ Márton (Budapest: Atlantisz, 2003).

A legerőteljesebb hatás az elváráshorizontra mindig a nagy nemzeti történelmi elbeszélés felől érkezik: ebben a vonatkozásban a *Természetes fény* a kollektív emlékezés és felejtés kérdésében jelent állásfoglalást, ami csakúgy érinti a Ricœur által *túl soknak* nevezett történelmet (a túltengő hősi vagy áldozati történelmi emlékezetet), mint a *túl kevés* (emlékezetdeficittel küzdő) történelmet.³⁰ Az első ellenében Závada regénye a mikrotörténelmi nézőpontot kínálja fel, a családi emlékezetben megőrzött történelmet, ami a hivatalos történelem korrekciós, elnyomó műveletei alá esett. A *túl kevés* történelmet pedig témáival: a békési szlovákság, illetve a kollektív emlékezetből kiesett történelmi tettek/események (a magyar hadsereg civilek elleni akciói, deportálás, háború utáni ún. lakosságcsere stb.) révén ellensúlyozza.

A *Természetes fény*ben a történelmi rekonstrukció alapjául szolgáló anyag nem csupán nyelvi, hanem fényképes is, a kompozíciót a különböző személyes és kollektív elbeszélésekből létrejövő, nagyívű narratíva és a publikált fényképek sorozata képezi.³¹ A regényelbeszélés és a fotósorozat azonban nem párhuzamosan futnak, hanem más-más módon és a konkrét helyeken más-más mértékben egybefolyanak, egymás (nyelvi, illetve képi) elbeszélését hol megerősítik, hol kiegészítik, hol elbizonytalanítják, hol ignorálják. A múlt felidézésének klasszikus módja a fényképes doboz tartalmának elmesélése, az elbeszélés és fénykép interakciója továbbá az egyszerű képleírástól a narratívan kiegészített/kibontott ekphrasziszon, az egymást szemléltető/alátámasztó kapcsolaton át egészen az oppozícióig terjed. Závada műve arra is rámutat, hogy az általánosságban az elmúlt valóság kivágataként, valamiféle szubsztanciális nyomok őrzőjeként értett és autentikus dokumentumnak tartott fénykép is ki van téve az elváráshorinthez igazítás (etikai, ideológiai stb) műveleteinek, ami a történelmi narráció kontextusában különösen fontos kérdés. A múlt felidézésének egy másik képi módját jelentik a hiányzó – elveszett vagy eleve is csak elképzelt – fényképek, amelyek a hiátust, a nem dokumentált momentumokat emelik ki, s amelyek így kizárólag mint mentális képek, személyes emlékképek jeleníthetők meg. Ezek a fotografikus hiányok a másik médiumba történő átlépéssel oldhatók (a regényben pl. Sebes Pista elveszett frontfotóit emlékező képleírások helyettesítik, vagy a hivatását nem gyakorolható munkaszolgálatos fényképész Kóbi imaginárius fotói az elbeszélés részévé válnak). Mindez a fényképsorozat, illetve a narratíva megszakítottságát, töredékességét is hangsúlyozza: Závada regénye ugyanis sem nyelvileg, sem képileg nem tartalmaz magabiztos elbeszélést, amit a mediális átlépések még inkább elbizonytalanítanak.

Verbális és vizuális, elbeszélés és fotó egymásra játszása és ütköztetése révén a szöveg folyamatos mediális átlépéseket tesz, s ilymódon egy mozgó struktúrát hoz létre,

³⁰ Paul RICŒUR, „Emlékezet – felejtés – történelem”, in *Narratívák 3*, szerk. THOMKA B., 51.

³¹ A fénykép szövegstrukturáló szerepét Závada egy másik művében alaposan elemzi VISY Beatrix, „A csoportkép mint mise en abyme – a fénykép szerepe és leírása Závada Pál: *A fényképész utókor*a című regényében”, in *Olvasható kép, látható szöveg*, szerk. LAKNER Lajos, 199–207 (Debrecen: Déri Múzeum, 2014).

amely a befogadót is „mozgatja”: hol az olvasó, hol a néző szerepébe helyezi. W. J. T. Mitchell a kép és a szöveg kapcsolatát a reprezentáció szemszögéből elemezte, interakciójukat vizsgálta. Szerinte a verbális és vizuális közötti különbségek alapja nemcsak formai, hanem a beszélő én és a látott másik közötti, a hallott/idézett/feljegyzett szavak és a látott/ábrázolt/leírt tárgyak közötti, az érzékelés csatornái közötti, valamint a reprezentációk hagyománya és kifejezőeszközei közötti distanciákból adódnak. A reprezentációk közötti törésvonal ezért ideológiai elkülönülést is jelent.³² Ez a törésvonal, azaz a képi és a nyelvi interakciójának a „köztes tere” lehetővé teszi, hogy tudatosítsuk és értelmezzük a distanciákat. Az amerikai teoretikus elsősorban a befogadás felől közelíti a kérdéskört, az aspektusok azon mozgó hálózata felől, amely konkrét változatban kizárólag a befogadó érzékelésében tud megállapodni: „[ez] egy láthatatlan, reprezentálhatatlan térben megy végbe, ott, ahol a néző szubjektivitása létrejön.”³³

Závada regényének a szerkezete szintén a látott és az elbeszélte aspektusait konfrontálja. A megfigyelt/látott események felfogásának szubjektív változatait elsősorban a személyes elbeszélők narratívái dolgozzák fel, amikor fényképek alapján beszélnek el (legyen szó bár konkrét és a könyvben is publikált fotóról, avagy elveszett, illetve mentális képről). Azonban a múlthoz való fotografikus, illetve narratív hozzáférés lehetőségeinek és korlátainak a problematikája elől az olvasó sem térhet ki: a folytonos médiumátlépések közepette meg kell válaszolnia, mit mond a fénykép és mit lát az elbeszélés, mindaz milyen viszonyban áll a regény történelmi tárgyával, sőt a történelemmel mint olyannal. Tisztázni kell továbbá, hogy a fényképen vagy a korabeli (fiktív) feljegyzésekben dokumentált idő milyen kapcsolatban áll a (történelmi) tudatban felgyülemlett idővel. Úgy gondolom, a *Természetes fény című* regény ezen el-elmozduló, a történelmi reprezentáció mivoltát a verbalitás és a vizualitás felől is vizsgáló szerkezete metaművészeti vonatkozásokkal bír, s valódi hatása a befogadó történelmi önismeretére,³⁴ a történelmi emlékezetből fakadó helyzetére való rákérdezésben ragadható meg.

A regénystruktúra mint testek közti / testideológiákon alapuló viszonyrendszer

Metatörténelmi értelemmel bír az a kompozíció, amit Nádas Péter valósít meg a *Párhuzamos történetek* című történelmi regény úgynevezett káosz-struktúrájában. A trilógia tárgya a 20. századi vörös, illetve barna diktatúra, pontosabban működési mechanizmusuk. A narratíva egy magyar és egy német család párhuzamosan, szaggatottan és töredékesen elbeszélte történetéből áll össze, amit számos további mellékszál és epizód egészít ki, nagy történet- és ismeretanyagot mozgatva, mégis

³² W. J. T. MITCHELL, *A képek politikája* (Szeged: JATEPress, 2008), 127.

³³ Uo., 177.

³⁴ Vö. uo., 175.

a korszak kurrens historiográfiai narratíváját mellőzve, azaz a regényfikció számára érvénytelenítve.

Nádas a történelmet hangsúlyozottan nem úgy tekinti, mint amit államhatalmi, politikai stb. érdekérvényesítés hajtana, vagy ami ennek eredményeként határozná meg az emberi élet külső kereteit, hanem egyfajta „állagnak”³⁵ tartja, amit a kortársak élnek át nagyon egyéni módon. A történelem alulnézeti szemszögét szűkíti tovább a történelmi eseményeknek kitett kisember sorsáról a testére és a testek hatalmi/dominanciafüggő kölcsönhatásaira. Mit tesz a történelmi esemény a testtel? Hogy hatol a zsigereibe? Hogy hatol a testek legintimebb kapcsolataiba? Mi a szerepe ebben a nemi szerepekről közvetített mintának vagy a testideológiáknak? És miként hat ez vissza a történelm folyására?

A könyv látszólagos *káosz-struktúrája* véleményem szerint nagyon konkrét modellt követ, amely két elméletre támaszkodik. Az egyik Michel Foucault horizontális hatalomfelfogása, amely szerint a hatalom mint olyan az emberi társadalmat teljes szélességében hálózza be, mechanizmusai elsődlegesen az egyén testén át áramolva (vágyaiban, gondolataiban, energiáiban) hatnak, nem statikus és birtokolható valami, hanem mozgásban levő, áramló, hálózatszerű szerveződés. A másik egy tudományos magyarázat, a káoszelmélet, amely (a kezdőfeltételekre érzékeny determinisztikus rendszerekben) a kaotikus viselkedés látszólagos rendnélkülisége mélyén mégiscsak számot ad valamiféle bonyolult geometriai struktúrák létéről (fraktáldimenzió), ezek önhasználó, különböző szinteken történő ismétlődéséről. Eszerint – leegyszerűsítve – a káosz nem a rend hiánya, hanem egy pontos képlethez igazodó, ezt lineárisan és hierarchikusan is ismétlő bonyolultabb/másfajta rend megnyilvánulása. A *Párhuzamos történetek*ben ez a képlet a testideológiai korlátok közé szorított testi vonzásokban–taszításokban ragadható meg, ez ismétlődik fraktálszerűen a regény különböző rétegében, történet-szálában, motívumában stb., ami a szövegre nézve strukturális következményekkel jár.

A trilógia margitszigeti homoerotikus történet-szálának a vizeldében játszódó jelenete tulajdonképpen egy szexuális tartalmú mozgáskoreográfia, amelyben a testi vágyak és kiszolgáltatottságok, vonzalmak és taszítások működtetik a kollektív helycseréket, hajtják „előre” – az erkölcsi szempontokat nélkülöző – eseményeket. Látszólag pusztán materialitás és ösztön. Azonban ha sikerül a jelenetet elég távolról tekintenünk, a vizeldei sorfal erotikus feszültség fenntartotta rendjének változásai egy bonyolult mozgásstruktúrát mutatnak a történések felszíne alatt, a „működés” valamiféle koreografikus alakzatát, amely további epizódok mélyén is megtalálható. A margitszigeti homoszexuális üzekedők hordája ugyanazt a – férfibajtársiasságon alapuló – mintázatot csúfolja meg, mint amelyiket az arisztokrata Bellardi 30-as évekbeli nacionalista titkos úri társasága követ vagy amilyet a Klaus Theweleit által

³⁵ ROSTÁS ENI, „Nádas Péter: »Nem emlékszem, hogy mikor ne lettem volna nagy munkában«, *Könyves blog*, hozzáférés: 2015.05.12, http://konyves.blog.hu/2015/05/12/nadas_peter_nem_emlekszem_hogy_mikor_ne_lettem_volna_nagy_munkaban

kimutatott bajtársi katonai egységek tartanak fenn. A német szociológus a náci társadalom testideológiáját a Freikorps-bajtársak nemiidentitás-felfogásából erdezteti.³⁶ Eszerint a férfítársadalom ideáltípusa a nép és a haza, a bajtársi közösség, a vadászat és harc iránt lelkesedő *katonás férfi*³⁷, aki a nőt is tárgyias formában fogja fel: egyrészt idealizálja, másrészt agresszorként éli meg, miközben magát az erotikus nő ellenében határozza meg, akivel szemben a hadsereg, a nemzet vagy a fajközösség szilárd tömbje nyújt a számára menedéket. A regény az ekként értett testideológiai mintázatot a cselekményt és a viszonyrendeket mozgató alakzatként működteti fraktálszerűen (azaz olyan alapstruktúráként, ami a szöveg legkülönbözőbb rétegeiben önazonos módon van jelen). Habár Nádas az alakzatba fordított testideológiai mintázatot nem változtatlan formában használja: tiszta alakzatformát képvisel pl. a Bellardi féle úri társaság (katonás férfi ideál, antiszexuális nőellenes beállítódás, faj- és nemzetvédő elhivatottság, kiválasztottság-tudat), ennek teljes inverzét a homoszexuálisok margitszigeti csoportja, küresedett változatát a három budapesti kém baráti közössége, női tükörképét a berlini fajbiológusnő karriertörténete. Ugyanez a mintázat nyer érvényt a fiúk között az internátusban, sőt a pfeileni koncentrációs tábor rabjai között is. Az egyik helyen a gyönyör a tétje, a másikon a nemzetérdek érvényesítése, a harmadikon a haza szolgálata, a negyediken a túlélés. Itt durvák a módszerei, ott tudományosan cizelláltak, amott militánsak vagy gátlástalanok. Eltérő megnyilvánulás különböző történelmi körülmények között, de ugyanaz a mélystruktúra.

„[U]nom a históriának az ismétléseit, azokat a kényszereket, amikbe újra és újra belekerül. [...] az új szituációk [...] felülete mögött általában ugyanazok a struktúrák vannak. Az élet struktúrái – egy nemzeten belül, egy népen belül, egy földrészen belül, például Európán belül – és a struktúrák mögött a szervező elvek [...] változnak a legkevésbé, azok általában változatlanok, és az a törekvésük, hogy minél változatosabb új felületeket csináljanak, és amögött minél inkább megőrizték saját magukat”³⁸ – mondta a szerző egy tévéinterjúban.

A *Párhuzamos történetek*ben megközelítem szerint a férfibajtársiasságon alapuló testideológiai mintázatot Nádas Péter a „struktúrák mögötti szervező elvként” építi a történelmi tárgyú regény struktúrájába, amivel egyfajta metatörténelmi állítást tesz: a történelem működésének a testi-hatalmi motivációit mutatja fel, azt a – Foucault-val szólva – *mikrofizikai* teret, ahol az „állagként” felfogott történelem zajlik.

³⁶ Klaus THEWELEIT, *Männerphantasien I-II*. (Frankfurt am Main: Stroemfeld Verlag, 2000). Nádas és Theweleit koncepciójának összevethetőségére Radnóti Sándor, illetve Adam Bzoch is felhívja a figyelmet. RADNÓTI Sándor, „Az Egy és a Sok”, *Holmi* 18, 6. sz. (2006): 774–791. ADAM BZÖCH, „Péter Nádas: *Paralelné príbeh*”, *Revue svetovej literatúry* 45, 4. sz (2009): 139–142.

³⁷ THEWELEIT, *Männerphantasien*..., 70.

³⁸ FRIDERIKUSZ Sándor, „Friderikusz. Interjú Nádas Péterrel”, *ATV*, hozzáférés: 2015.09.24, <http://www.atv.hu/video/video-20150925-friderikusz-2015-09-24>